

**ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΣΤΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ
(ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ, 1571)**

Γιάννης Γιαννόπουλος

Πέμπτη, 18 Απριλίου 2013

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ιστοριογραφική θεωρία και μέθοδος έχει κι αυτή την ιστορία της. Σημείο αναφοράς καταρχάς είναι η αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή ιστοριογραφία. Με τα έργα της επανασυνδέεται η ευρωπαϊκή σκέψη τον 15ο και 16ο αιώνα της Αναγέννησης και του Ουμανισμού. Τον 16ο και 17ο αιώνα θεμελιώνονται οι (βοηθητικές) επιστήμες της ιστορίας (παλαιογραφία, διπλωματική κτλ.). Τον 19ο εφαρμόζεται η κριτική φιλολογική / ιστορική μέθοδος προσφυγής στις πρωταρχικές γραπτές πηγές παρά στα παράγωγα έργα. Τον ίδιο αιώνα, από τον γερμανικό ιστορισμό το γεγονός αντιμετωπίζεται ως μοναδικό και ανεπανάληπτο, ως προϊόν της σκέψης κατά κύριο λόγο των δρώντων προσώπων, των πρωταγωνιστών. Επίσης, υπό την επίδραση του θετικισμού επιδιώκεται η ακριβής αποτύπωση στα ιστορικά κείμενα κυρίως της οπτικής των γραπτών πηγών. Ως τότε, αλλά και σήμερα ακόμη, η ιστοριογραφία υπήρξε πολιτική, στρατιωτική και διπλωματική, ενώ παράλληλα καλλιεργήθηκε και η ιστορία του πολιτισμού. Στο επίκεντρο βρέθηκαν τα μεγάλα και θαυμαστά γεγονότα, επίσης οι μεγάλες προσωπικότητες. Απέναντι σ' αυτή τη γεγονοτολογική / συμβαντολογική ιστορία, τον 20ό αιώνα αντιπροτείνεται η συνολική ιστορία, η οποία, χωρίς να υποτιμά την ανθρώπινη δράση, αποδίδει σημασία στη μακρά διάρκεια και συνεξετάζει σφαιρικά τα φαινόμενα (τις γεωγραφικές, τεχνικές, οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές, πολιτικές, πολιτισμικές όψεις τους). Με τη συνολική ιστοριογραφία προσφέρεται η δυνατότητα μεγαλύτερης εμβάθυνσης και μετριάζονται οι κίνδυνοι που προέρχονται από τις αδυναμίες της γεγονοτολογικής (μονοδιάστατη εξέταση, μονομέρεια, ιδεολογικές προτιμήσεις), οι οποίες εκτενώς επισημαίνονται στο παράδειγμα που επιλέξαμε, τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

Δύο συγγενείς εννοιολογικά λέξεις, το συμβάν και το γεγονός εκφέρονται στον τρέχοντα καθημερινό λόγο συχνά αδιαφόρως. Ωστόσο, όταν αρχίζουν να χρησιμοποιούνται πιο προσεκτικά, ως όροι, υπάρχει κάποια διαφορά. Το γεγονός είναι πιο σοβαρό από το συμβάν. Τροχαία περιστατικά, μικροκλοπές, ακόμη και οι συνήθεις ληστείες σε τράπεζες, καταστήματα και σπίτια, που από το βιβλίο συμβάντων της αστυνομίας περνούν στα ψιλά των εφημερίδων ή εκφωνούνται προς το τέλος των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών δελτίων ειδήσεων, όλα αυτά

χαρακτηρίζονται ως συμβάντα. Συμβαίνουν και επηρεάζουν ελάχιστα ως πολύ την προσωπική και οικογενειακή ζωή των ανθρώπων. Πολύ, για παράδειγμα, όταν υπάρχει θάνατος. Αν και καθοριστικό, ένα σοβαρό γεγονός για την προσωπική ή και για τη συγκεκριμένη οικογενειακή ιστορία, εφόσον δεν επηρεάζει την ευρύτερη κοινωνία ενός τόπου, μιας χώρας κτλ., παραμένει ένα συμβάν. Η μετανάστευση ενός προσώπου από τον τόπο του σπάνια αναφέρεται ακόμη και ως απλό συμβάν. Αντίθετα, η έξοδος για μια σειρά ετών από ένα χωριό ή μια χώρα πολλών κατοίκων αποτελεί ένα γεγονός, γιατί έχει επιπτώσεις, μερικές φορές πολύ σοβαρές, για την ιστορία ενός χωριού, μιας περιοχής, μιας χώρας. Η μάζα των συμβάντων που συνιστά σ' αυτή την περίπτωση το γεγονός, η μάζα των γεγονότων, κατά άλλη διατύπωση, είναι μια έννοια, πέρα από το συμβάν και το μοναδικό γεγονός. Η αντίληψη που εκφράζεται από την ιστοριογραφία για το γεγονός ανταποκρίνεται σε μια γενικότερη αντίληψη της κοινωνίας γι' αυτό. Γεγονός είναι ό,τι ξεπερνά κατά πολύ τη διάσταση ενός συμβάντος. Ως γεγονότα θεωρούνται κατά παράδοση οι μάχες, οι πόλεμοι, οι κυβερνητικές μεταβολές, οι διπλωματικές διαπραγματεύσεις, η υπογραφή συνθηκών, οι οικονομικές κρίσεις, οι λιμοί, οι λοιμοί, οι καταποντισμοί.

Τα κατάλοιπα του παρελθόντος, πηγές της ιστορικής γνώσης, όταν πέφτουν τα φώτα, αξιολογούνται και εκτίθενται, συνήθως από επαγγελματίες του είδους, που επειδή μελετούν και καταγράφουν την ιστορία ενός τόπου κτλ. ονομάζονται ιστορικοί και το προϊόν του μόχθου τους ιστορία ή – προς διάκριση από το αντικείμενό τους, δηλαδή την ιστορία – ιστοριογραφία.

Οι ιστορικοί της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης, άσκησαν την επιρροή τους. Στην Ευρώπη, κληρονόμο του πολιτισμού τους, η αντίληψη που είχαν για το αξιοσημείωτο και το αξιομνημόνευτο δεν αμφισβητήθηκε. Μια γενικότερη αντίληψη για το αξιοσημείωτο και αξιομνημόνευτο διατρέχει έκτοτε πολλές ιστορικές μονογραφίες και γενικά έργα ιστορίας ως τις μέρες μας. Καθώς αυτά απευθύνονται σε ένα ευρύ μορφωμένο κοινό, σε μεγάλο βαθμό εκφράζουν και περαιτέρω διαμορφώνουν την πολιτική κοινωνία και τον *homo politicus*.

Ο Ηρόδοτος (5ος αιώνας π.Χ.) εξαρχής δηλώνει ότι γράφει «ὡς μῆτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μῆτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι» (Ηρόδοτος, 1.1-5) («αυτά που έγιναν από τους ανθρώπους, να μην σβήσουν με τον καιρό, και μεγάλα και αξιοθαύμαστα επιτεύγματα, εκτελεσμένα άλλα από Έλληνες, άλλα από βαρβάρους, να μη χάσουν την φήμη τους γενικά, και ακόμα, ποια ήταν η αιτία που πολέμησαν μεταξύ τους» (ALBIN LESKY, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Α.Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 454, όπου γίνεται λόγος και για τα προβλήματα ερμηνείας που γεννά το χωρίο του Ηροδότου). Ο Θουκυδίδης, τον ίδιο αιώνα, «ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων» (Θουκυδίδης, 1.1.1). Σε δύο κυρίως κεφάλαια του έργου του, αναφέρεται στη μέθοδο που ακολουθεί (Θουκυδίδης, 1.21.1 και 1.22.2-4): επικρίνει τις υπερβολές της λογοτεχνίας και της ρητορικής, επιλέγει «τὸ μὴ μυθῶδες», που ίσως φανεί «ἀτερπέστερον» (λιγότερο τερπνό) στον ακροατή, αποφεύγει τις υποκειμενικές διατυπώσεις, το «ὡς ἔμοι δοκεῖ», και επιδιώκει να γράφει «ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου». Ὅπως είναι γενικά αποδεκτό, ο Θουκυδίδης υπήρξε πρότυπο της πολιτικής ιστορίας για αιώνες. Ο Χέρμαν Στράσμπουργκερ (Hermann Strasburger) σε μελέτη του (LESKY, *ό.π.*, σ. 642)

«έστρεψε την προσοχή μας στο πώς η υπεροχή του πολιτικού και στρατιωτικού παράγοντα [...], εισάγεται από τον Θουκυδίδη».

Στην πολιτική ιστορία, στις αξιομνημόνευτες πράξεις (*res gestae*) εστιάζουν και οι ρωμαίοι ιστορικοί. Δέχθηκαν την επίδραση της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και των καταγεγραμμένων ανά έτος (*per annum*) στη Ρώμη σπουδαιότερων χρονικών (*Annales maximi*). Από αυτά αρχικά επηρεάστηκαν οι χρονογράφοι, οι οποίοι έγραφαν στην ελληνική κι ύστερα στη λατινική γλώσσα, σ' έναν βαθμό και οι ιστορικοί. Στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους σημασία αποδόθηκε και στην εκφορά του ιστορικού λόγου, στο ύφος. Ο ρωμαίος ρήτορας Κικέρων (106-43 π.Χ.) θεωρεί την ιστοριογραφία ως το πιο μεγάλο ρητορικό είδος (*opus oratorium maxime*) και της αποδίδει διδακτική δυνατότητα: η ιστορία διδάσκει (*historia magistra est*), είναι δασκάλα στη ζωή (*magistra vitae*). Ο Σαλλούστιος (86-34 π.Χ.) στις δύο ιστορικές μονογραφίες του, *De Catilinae coniuratione* και *Bellum Iugurthinum*, εισάγει το ηθικολογικό κριτήριο: το αρχαίο μεγαλείο της Ρώμης οφείλεται στην ακεραιότητα (*integritas*), στην αρετή (*virtus*) των πολιτών, στις παλαιές αρετές (*pristinae virtutes*) της γερουσιαστικής θεσμοθετημένης τάξης (*ordo senatorius*). Η κρίση της *res publica* (δημοκρατίας, αλλά αριστοκρατικής) στην εγκατάλειψη του ήθους των προγόνων (*mos maiorum*), στην απληστία (*avaritia*) αυτής της άρχουσας τάξης. Ο Τίτος Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.) στο χρονογραφικά γραμμένο έργο του *Ab Urbe condita* (Από την ίδρυση της Πόλης, της Ρώμης, 753 π.Χ.-9 μ.Χ.) εμφανίζει το παρελθόν αντάξιο του μεγαλείου της εποχής του. Ο Τάκιτος (56-117 μ.Χ.) στα δύο έργα του, *Historiae* και *Annales*, προσεγγίζει κριτικά τις πηγές, επιδιώκει να είναι αμερόληπτος, επιλέγει τους δραματικούς τόνους, αρέσκεται σε ψυχολογικές και ηθικολογικές ερμηνείες (MOSES I. FINLEY, *Ancient historiography: evidence and models*, London, 1985· M.-P. ARNAUD-LINDET, *Histoire et politique à Rome: les historiens romains, IIIe siècle av. J.-C.-Ve siècle ap. J.-C.*, Paris, 2005 (Rosny-sous-Bois, 1/2001)· ANDREAS MEHL, *Römische Geschichtsschreibung. Grundlagen und Entwicklungen: eine Einführung*, Stuttgart, 2001, αγγλική μετάφραση, *Roman historiography: An introduction to its basic aspects and development*, Malden, MA, 2011).

Η ιστοριογραφία στη μεσαιωνική δυτική και κεντρική Ευρώπη είναι *ars retorica* (ρητορική τέχνη) και ταυτόχρονα *ancilla theologiae* (θεραπαινίδα της θεολογίας). Όσοι γράφουν, ενδιαφέρονται για τη σωτηρία της ψυχής παρά για την έρευνα της αλήθειας. Η χειραφέτησή της από τη θεολογία αρχίζει στους αιώνες 15ο και 16ο της Αναγέννησης και του Ουμανισμού. Ο Νικολό Μακιαβέλι (Niccolò Machiavelli) και ο Φραντσέσκο Γκουτσιαρντίνι (Francesco Guicciardini), τον 16ο, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στους αιώνες 16ο και 17ο, των επιστημονικών επαναστάσεων, πραγματοποιείται η θεμελίωση των (βοηθητικών) επιστημών της ιστορίας, της παλαιογραφίας, της διπλωματικής (εξέταση της γνησιότητας ή πλαστότητας των διπλωμάτων, δηλαδή των επίσημων εγγράφων, όπως και κάθε άλλου κειμένου), της χρονολογίας, της νομισματικής, της λεξικογραφίας κ.ά. Σταθμό αποτελεί το έργο για τη διπλωματική του βενεδικτίνου μοναχού Ζαν Μαμπιγιόν (JEAN MABILLON, *De re diplomatica libri VI*, Luteciae-Parisiorum, 1681) (η διπλωματική εξετάζει τη γνησιότητα ή πλαστότητα των διπλωμάτων, δηλαδή των επίσημων εγγράφων, και κάθε άλλης γραπτής πηγής). Το 1895 ο Φρίντριχ Άουγκουστ Βολφ (Friedrich August Wolf) με το έργο του *Prolegomena ad Homerum*, με το οποίο επιχειρεί να αναχθεί στις πηγές των ομηρικών επών, εγκαινιάζει την κριτική

φιλολογική μέθοδο, η οποία τα αμέσως επόμενα χρόνια άρχισε να εφαρμόζεται και στην ιστορία: όπως οι φιλόλογοι επιδιώκουν να αναχθούν στις φιλολογικές πηγές, ανάλογα και οι ιστορικοί αναζητούν τις ιστορικές. Έγινε δηλαδή αντιληπτό ότι είναι προτιμότερο η ιστορική έρευνα να προσφεύγει στις πρωτογενείς πηγές παρά στα παράγωγα έργα. Τη μέθοδο ανέδειξε ο γερμανός ιστορικός Λέοπολντ φον Ράνκε (Leopold von Ranke, 1795-1886). Αν και πρώτος αυτός στράφηκε στις αρχειακές πηγές, επειδή θεώρησε αρκετά πειστικές τις εκθέσεις βενετών αξιωματούχων, τις οποίες κυρίως μελέτησε, δεν συνέβαλε πολύ στην κριτική αντιμετώπισή τους. Τελικά, η ονομαζόμενη κριτική φιλολογική μέθοδος αποδείχθηκε λίγο κριτική (Εκτενέστερα: «Ιστοριογραφία: θεωρία και μέθοδοι», στο βιβλίο μου *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της ιστορίας*, Αθήνα, υπό έκδοση, σ. 17 κ.ε.).

Τον 19ο αιώνα η ιστοριογραφία μένει πιστή στη φιλολογική μέθοδο, αντιμετωπίζει το παρελθόν ως πολιτική ιστορία ή ως ιστορία του πολιτισμού και δέχεται την έντονη επίδραση διαφορετικών ρευμάτων σκέψης: του κλασικισμού, του ρομαντισμού, του εθνικισμού, του θετικισμού και του γερμανικού ιστορισμού (Historismus). Ο κλασικισμός εξιδανικεύει την ονομαζόμενη κλασική αρχαιότητα, ο ρομαντισμός αντιπαραθέτει το συναίσθημα στη λογική, ο εθνικισμός εξαίρει και δικαιολογεί πράξεις της ιστορίας του συγκεκριμένου έθνους, ο Βίλχελμ Ντιλτάι (Wilhelm Dilthey), κύριος εκπρόσωπος του γερμανικού ιστορισμού, εισηγείται ως πυρήνα της ιστορικής επιστημολογίας την κατανόηση (ρ. verstehen) του εσωτερικού κόσμου (erlebnis), θεωρεί δηλαδή τη βιωμένη εμπειρία ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Σ' αυτή οφείλεται η παραγωγή ατομικών, μοναδικών και ανεπανάληπτων γεγονότων. Το εσωτερικό τους, όπως υποστήριξε αργότερα, προς το τέλος της δεκαετίας του 1930, ο Ρόμπιν Τζορτζ Κόλινγουντ (Robin George Collingwood, 1889-1943), μπορεί να περιγραφεί μόνο με όρους σκέψης, «επειδή, όπως το έθεσε ο Έντουαρντ Χάλετ Καρ (Edward Hallett Carr) (E.H. CARR, *What is history?*, London, 2001 [1/1961]), “καμιά γραπτή πηγή δεν μπορεί να μας πει κάτι παραπάνω από αυτό που σκεφτόταν ο συντάκτης της”» (R.J. EVANS, *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, Αθήνα, 2009, σ. 115). Διαφορετική από του γερμανικού ιστορισμού είναι η οπτική του θετικισμού: τα δεδομένα, μετά ανάλυση και εμπειρική επαλήθευση, μπορούν να γίνονται δεκτά ως πραγματικά γεγονότα. Στην ιστορία αυτή η επαλήθευση προκύπτει, κατά την τότε αντίληψη, από την ακριβή ανάγνωση των πηγών και την “αντικειμενική”, χωρίς ερμηνευτικές παρεμβάσεις του ιστορικού, χρονολογική αφήγηση πολιτικών γεγονότων (αντιπροσωπευτικό του ιστορικού θετικιστικού το έργο των GH.-V. LANGLOIS – CH. SEIGNOBOS, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1897, στην ελληνική, *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας*, μετάφραση Σπυρίδων Λάμπρος, Αθήνα, 1902). Το αδύνατο στοιχείο της θετικιστικής ιστοριογραφίας έγκειται στο ότι γράφεται στο επίπεδο των πηγών, δηλαδή στο επίπεδο της οπτικής, την οποία είχαν όσοι, αυθόρμητα ή για τους δικούς του λόγους ο καθένας, κατέθεσαν με οποιαδήποτε ιδιότητα τη δική τους μαρτυρία για όσα είδαν ή πληροφορήθηκαν από τρίτους.

Αλλά οι δυνατότητες και οι αδυναμίες των θεωριών φαίνονται, όταν δοκιμάζονται στην πράξη. Το παράδειγμα που έχω επιλέξει, η ναυμαχία της Ναυπάκτου – του Λέπαντο (Lepanto, οι Ιταλοί τονίζουν τη λέξη στην προπαραλήγουσα, οι Ισπανοί στην παραλήγουσα) ή των Κουρζολάρι (Curzolari) στη δυτική βιβλιογραφία – έχει όλα τα χαρακτηριστικά του αξιοσημείωτου και θαυμαστού γεγονότος. Πρόκειται για τη μεγάλη νίκη που πέτυχε ο συμμαχικός

χριστιανικός στόλος του ισπανικού, του βενετικού και του παπικού κράτους επί του οθωμανικού στις 7 Οκτωβρίου 1571, σε αρκετή απόσταση από τη Ναύπακτο, ΝΑ των Εχινάδων νήσων (γνωστών στους δυτικούς ως Κουρτζολάρι), πριν από την είσοδο του Πατραϊκού κόλπου. Το αριστερό κέρασ του συμμαχικού στόλου και το δεξιό του απέναντι οθωμανικού συγκρούστηκαν κοντά στα αβαθή αιτωλικά παράλια (Ακριβείς, σύμφωνα με τις αφηγηματικές πηγές της εποχής, φαίνονται να είναι οι χάρτες που σχεδίασε και συμπεριέλαβε στο τέλος του δεύτερου τόμου του έργου του ο γάλλος ναύαρχος JEAN PIERRE EDMOND JURIEEN DE LA GRAVIÈRE, *La guerre de Chypre et la bataille de Léphant*, τ. 1-2, Paris, 1888, για να προσδιορίσει τον θαλάσσιο χώρο διεξαγωγής της ναυμαχίας και τις φάσεις της. Ενδιαφέροντα και όσα γράφει στην ιστοσελίδα του ιδιαίτερα για τις υποθαλάσσιες έρευνες ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΕΛΑΣ, «Ναυμαχία της Ναυπάκτου», *Ο άγνωστος Πατραϊκός*, Πάτρα, 2010, <http://www.patrainkosgulf.wordpress.com>). Τα τελευταία δέκα δεκαπέντε χρόνια έχει γραφεί για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου ένας απίστευτα μεγάλος αριθμός μονογραφιών βασισμένων κυρίως στις αφηγηματικές πηγές εκείνης της εποχής. Με μικρές εξαιρέσεις, ελκύονται από το γεγονός **α) ιστορικοί εκφραστές της ισπανικής και ιταλικής εθνικιστικής ιστοριογραφίας**, **β) καθολικοί ιστορικοί υποστηρικτές της “Αγίας Έδρας” και του παπικού θεσμού** (θέμα ιδιαίτερα προσφιλές, όταν ο θεσμός επικρίνεται, επειδή τη Sacra Lega, ιερή συμμαχία, σύμπραξης των παραπάνω δυνάμεων, προκάλεσε ο πάπας Πίος Ε΄), **3) ιστορικοί που αποβλέπουν στην ανάδειξη της υπεροχής του δυτικού πολιτισμού**, **4) συντάκτες επετειακών κειμένων που προβάλλουν το γεγονός ως παραδειγματικό για τη συστράτευση και απόκρουση του τρομοκρατικού ισλαμικού φονταμενταλισμού** (βλ. κείμενα των παραπάνω τάσεων στο http://www.storialibera.it/epoca_moderna/turchi_m_ed_europa/battaglia_di_levanto_1571). Από όλη αυτή την ιστοριογραφία, και την πιο πρόσφατη, διαφοροποιείται το έργο του Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel) για τη Μεσόγειο στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα (FERNAND BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, τ. 1-2, Paris, 4/1979 (έκδοση της αναθεωρημένης δεύτερης έκδοσης του 1966, αναθεώρηση κι αυτή της πρώτης του 1949), ελληνική μετάφραση, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φίλιππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. 1-3, Αθήνα, 1991, 1997, 1998).

Από την πρωτογενή ως και τη σύγχρονη ιστοριογραφία τη σχετική με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, επέλεξα να σχολιάσω δύο κυρίως σημεία: **α) τη στάση της απέναντι στους σκλάβους (schiavi) των δύο στόλων και β) την αναφορά και αξιολόγηση των πληρωμάτων.** Βασική πρωτογενής πηγή είναι η χρονογραφική ιστορία του Βενετού Τζιοβάνι Πιέτρο Κονταρίνι (Giovanni Pietro Contarini), δημοσιευμένη το επόμενο έτος της ναυμαχίας, το 1572. Ο Κονταρίνι αναφέρει σχετικά ότι **οι Οθωμανοί στους χριστιανούς σκλάβους (schiavi christiani) κωπηλάτες φόρεσαν χειροπέδες από σίδηρο (manette di ferro)**, ώστε, εκτός από το να κωπηλατούν, να μην είναι σε θέση για τίποτε άλλο. Διαφορετικά αντιμετωπίστηκαν, σημειώνει, **οι χριστιανοί σκλάβοι του χριστιανικού στόλου** που είχαν καταδικαστεί να υπηρετούν ως κωπηλάτες (condannati al remo): τους απάλλαξαν από τα **δεσμά (sono sferrati)** μέσα στις γαλέρες και τους αποδόθηκε πλήρης ελευθερία, οπότε πήραν θάρρος να πολεμήσουν για τον **Ιησού Χριστό**, ο οποίος τους είχε κάνει τόσο μεγάλη χάρη να απαλλαγούν από τη δουλεία. Στον χριστιανικό στόλο, εξάλλου, όταν μεταδόθηκε από γαλέρα σε γαλέρα η είδηση ότι πλησίαζε ο οθωμανικός στόλος, οι δικοί μας Χριστιανοί **χαρούμενοι (i nostri Christiani allegri)** άρχισαν να προετοιμάζουν καθετί

για την επικείμενη σύγκρουση και **τοποθετούσαν τα πάντα με αξιοθαύμαστη τάξη** (il tutto con mirabil ordine). Στη διάρκεια της ναυμαχίας, γράφει επίσης ο Κονταρίνι, **στο δεξιό οθωμανικό κέρασ, οι Τούρκοι, αφού εξάντλησαν τη γνωστή επιθετική τους ορμή, εξαιτίας της γενναίας και ισχυρής αντίστασης των αντιπάλων, καθώς δεν περίμεναν από πουθενά κάποια βοήθεια και δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στις επιθέσεις των Χριστιανών, δέιλιασαν και τράπηκαν σε φυγή. Οι schiavi christiani αυτού του δεξιού οθωμανικού κέρατος, όταν προς στιγμήν έμειναν ανεπιτήρητοι και είδαν ότι υπερισχύουν οι δικοί μας και ότι πρόκειται να πέσουν στα χέρια τους, σπάζοντας, ανοίγοντας και κόβοντας τις αλυσίδες με τα όπλα των ίδιων των Τούρκων, τους έθεταν υπό τον έλεγχό τους και έπαιρναν εκδίκηση για την τόσο σκληρή μεταχείριση που τους έκαναν** (GIOVANNI PIETRO CONTARINI, *Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim Ottomano a' Veneziani fino al di della gran giornata vittoriosa contra Turchi*, In Venetia, 1572, φ. 48r+v και 52r).

Παρόμοια περιγράφει τα συμβάντα, στο ίδιο πνεύμα με τον Κονταρίνι, ο λόγιος βενετός ευγενής Τζερόλαμο Ντιέντο (Gerolamo Diedo), σύμβουλος εκείνο το έτος στη διοίκηση της Κέρκυρας (Βιογραφικά και σχετικά με το αξίωμά του ως συμβούλου βλ. στο άρθρο του GIUSEPPE GULLINO, «DIEDO, Girolamo», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 39, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991, στη λέξη): «Οι κωπηλάτες (galeotti) των βενετικών γαλερών και όσοι **με τη θέλησή τους** και περισσότερο όσοι **με τη βία** (per forza) κωπηλατούσαν, είχαν ελευθερωθεί σ' εκείνη την περίσταση [...] και έκαναν μεγάλη προσπάθεια να δείξουν την αξία τους. Αντίθετα, μεγάλο μέρος από τους **χριστιανούς σκλάβους του εχθρικού στόλου, που είχαν ριχτεί στους πάγκους** [για να κωπηλατούν], όταν αντιλήφθηκαν ότι χάνουν οι Τούρκοι, παρά τη φρούρησή τους, σηκώθηκαν όρθιοι και κατέβαλλαν μεγάλη προσπάθεια **για να εξασφαλίσουν τη σωτηρία τους και τη δική μας νίκη**. Πολεμούσαν σε κάθε σημείο πολύ ψυχωμένοι. Ακούγονταν να φωνάζουν με όλη τους τη δύναμη ότι η νίκη είναι με μας» (GEROLAMO DIEDO, *La battaglia di Lepanto e la dispersione della invincibile armata di Filippo II*, στη σειρά: Biblioteca rara pubblicata da G. Daelli, τ. 7, *Imprese navali*, Milano, 1863, σ. 35). Ο Ντιέντο αναφέρει, όπως και ο Κονταρίνι, δύο κατηγορίες κωπηλατών του χριστιανικού στόλου, τους “εθελοντές” και τους καταδικασμένους, γνωστούς τους πρώτους στη βιβλιογραφία ως volontari ή buonavoglia και τους δεύτερους ως condannati ή forzati. Με τους πρώτους συγχέονται οι επιστρατευμένοι και με τους δεύτερους οι σκλάβοι (Τους κωπηλάτες των δυτικών χωρών αυτών των χρόνων κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες ο CLAUDIO LORETO, «Buonavoglia, forzati e schiavi. La condizione dei rematori delle galee nell'età moderna», στο *Uomini ai remi nelle epoche passate*”, agosto 2007, http://www.gazzettadisanta.eu/articoli/st_120721.html. Ενώ ο LUCA LO BASSO, *Uomini da remo: galee e galeotti del Mediterraneo in età moderna*, presentazione di G. Benzoni, Milano, 2003, σ. 55, δεν ξεχνά τους προερχόμενους από ναυτολόγηση (leva di mare), τους οποίους, μαζί με τους εθελοντές (volontari), τους υπάγει στην κατηγορία των ελεύθερων κωπηλατών / galeotti di libertà).

Από την οπτική των πρωτογενών αφηγηματικών πηγών δεν απομακρύνονται κατά κανόνα και οι ιστορικοί του 20ού αιώνα. Ο γερμανός καθολικός ιστορικός Λούντβιγκ φον Πάστορ (Ludwig von Pastor, 1854-1928) γράφει ότι πολλοί χριστιανοί σκλάβοι του οθωμανικού στόλου έσπασαν τις αλυσίδες και **με τα διαθέσιμα όπλα όρμησαν στις πλάτες των βασανιστών τους** και ότι με κραυγές ελευθερίας πήδησαν στις γαλέρες της Συμμαχίας. Προσθέτει και μια ακόμη πληροφορία, ότι αυτοί οι χριστιανοί

σκλάβοι τοποθετήθηκαν στα κουπιά. Επομένως, δεν είχαν την καλύτερη μεταχείριση εκείνη τουλάχιστον τη στιγμή. Ο Πάστορ, όπως και ο Ντιέντο, όταν αναφέρεται στον αριθμό των κωπηλατών (41.000 στον οθωμανικό στόλο, 43.000 στον συμμαχικό), ονομάζει **σκλάβους** τους κωπηλάτες του οθωμανικού στόλου (**schiavi rematori**) και απλώς κωπηλάτες (**rematori**) του συμμαχικού (LUDWIG VON PASTOR, *Storia dei Papi dalla fine del Medioevo*, τ. 8: *Storia dei papi nel periodo della riforma e restaurazione cattolica – Pio V (1566-1572)*, Roma, 1951, σ. 557-561: 10. «La vittoria di Lepanto»). Είναι προφανές ότι ο Κονταρίνι, ο Ντιέντο και ο Πάστορ δεν τηρούν ίσες αποστάσεις απέναντι στους δύο κόσμους. Καταρχάς, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι δεν είναι δυνατόν να ονομάζονται σκλάβοι όσοι επιστρατεύονταν μετά την έκδοση σχετικού διατάγματος ούτε από το οθωμανικό ούτε από τα δυτικά κράτη, για να υπηρετήσουν με οποιαδήποτε ιδιότητα στους στόλους αυτών των κρατών. Σκλάβοι γίνονταν, όσοι αιχμαλωτίζονταν από μονάδες κρατικών στόλων στη διάρκεια πολέμων και επιδρομών και όσοι συλλαμβάνονταν από κουρσάρους και πειρατές, προερχόμενους και από τις δύο όχθες της Μεσογείου, κατά την κατάληψη πλοίου ή σε οργανωμένες γι' αυτό το σκοπό επιδρομές. Τους αγόραζαν είτε ιδιώτες που συνήθως τους χρησιμοποιούσαν ως οικιακούς υπηρέτες είτε υπόχρεοι σε εξοπλισμό γαλέρας, οθωμανικής ή δυτικής, ή και τα ίδια τα κράτη, για να υπηρετήσουν ως κωπηλάτες (τουρκ. *kürekçiler*, ιταλ. *galeotti, rematori*) (SALVATORE BONO, *Corsari nel Mediterraneo. Cristiani e musulmani fra guerra, schiavitù e commercio*, Milano, 2/1997· Ο ΙΔΙΟΣ, *Schiavi musulmani nell'Italia moderna: galeotti, vu' cumprà, domestici*, Napoli, 1999· GIOVANNA FIUME (επιμ.), *La schiavitù nel Mediterraneo*, Bologna, 2001, σ. 415-436· LO BASSO, *ό.π.*, σ. 179-189: «Il sistema turco»· Ο ΙΔΙΟΣ, «Chi erano i corsari. Le regole della guerra di corsa», στο IMA GANORA (επιμ.), *Il Corsaro nero. Immaginazione e immagine*, Ventimiglia, 2005, σ. 85-90). Μεταξύ άλλων, είναι γνωστό ότι μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου 7.200 “τούρκοι” αιχμάλωτοι μοιράστηκαν ως σκλάβοι, 3.600 στην Ισπανία, 2.400 στη Βενετία και 1.200 στο παπικό κράτος (SALVATORE BONO, *Schiavi musulmani nell'Italia moderna, ό.π.*). Για τις μονομερείς αναφορές στους σκλάβους, ωστόσο, δεν πρέπει να εκπλησσόμαστε. Σύμφωνα με τον Σαλβατόρε Μπονό (Salvatore Bono), με ελάχιστες εξαιρέσεις, «ως τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, η δυτική ιστοριογραφία αντιμετώπιζε τη δουλεία στη Μεσόγειο αποκλειστικά ως “χριστιανική δουλεία” σε εδάφη του Ισλάμ [...]» (SALVATORE BONO, «La schiavitù nel Mediterraneo moderno. Storia di una storia», *Cahiers de la Méditerranée* [En ligne], 65 / 2002, ή <http://cdlm.revues.org/index28.html>). Αλλά και ανταρσίες σε ώρα ναυμαχίας, όπως η παραπάνω στο δεξιό οθωμανικό κέρασ, εκδηλώνονταν και στους δυτικούς στόλους. Συνήθως τις προκαλούσαν οι σκλάβοι κωπηλάτες, που ήταν πιο απελπισμένοι από τους “εθελοντές”, τους επιστρατευμένους και τους καταδίκους («La battaglia di Lepanto o delle Curzolari», <http://www.tuttostoria.net/%5C Documenti%5Clep>, σ. 7).

Οι δυτικοί χρονογράφοι, αλλά και πολλοί ιστορικοί ως σήμερα, περισσότερο την προσοχή τους στρέφουν στους ηγέτες των δύο στόλων και λιγότερο στα πληρώματα κυρίως του κράτους από το οποίο κατάγονται οι ίδιοι. Για τους Έλληνες, γνωρίζουμε από δυτικές και οθωμανικές πρωτογενείς πηγές ότι υπηρέτησαν κατά χιλιάδες και στους δύο στόλους. Από τις 207 γαλέρες των χωρών της Δύσης, που πήραν μέρος στη ναυμαχία, 105 γαλέρες και 6 γαλεάτσες ήταν βενετικές. Οι 38 από τις βενετικές είχαν ελληνικά πληρώματα: 30 είχαν επανδρωθεί στην Κρήτη (17 στον Χάνδακα, 10

στα Χανιά, 3 στο Ρέθυμνο), 4 στην Κέρκυρα, 2 στην Κεφαλονιά και 2 στη Ζάκυνθο. Από τους ισάριθμους κυβερνήτες (sorgacomiti) των παραπάνω 38 γαλερών 5 ήταν Έλληνες (CONTARINI, *ό.π.*, φ. 37r-40r). Προφανώς αυτών των 38 γαλερών τα ελληνικά πληρώματα μνημονεύει και επαινεί – τονίζει κατ’ αυτό τον τρόπο περαιτέρω τη συμβολή της Βενετίας στη νίκη – ο επίσημος από το 1579 βενετός ιστορικός Πάολο Παρούτα (Paolo Paruta, 1540-1598), ευγενής υψηλού κύρους, ως εξής:

«Πολύ αξιέπαινοι στρατιώτες υπήρξαν οι Ιταλοί και δεν κέρδισαν μικρότερη τιμή με τη στρατιωτική τους ανδρεία οι Ισπανοί, **αλλά πάνω από τους άλλους οι Έλληνες**, δείχνοντας δύναμη ψυχής και πειθαρχία ταυτόχρονα, όπως εκείνοι από τον στρατό που ήταν καλά εκπαιδευμένοι, γνωρίζοντας κάθε πλεονέκτημα στο να επιφέρουν πλήγματα και να αποφεύγουν τα χτυπήματα των εχθρών. Επιχειρούσαν **με τον μέγιστο γι’ αυτούς έπαινο και με αξιοθαύμαστο όφελος**».

Στη συνέχεια ο Παρούτα (στο ίδιο πνεύμα και άλλοι παλαιοί και νέοι συγγραφείς) δεν παραλείπει να τονίσει ότι ελευθερώθηκε μεγάλος αριθμός χριστιανών, που κρατούνταν στις τουρκικές γαλέρες **σε αθλιότατη δουλεία** (ΠΑΟΛΟ ΡΑΡΟΥΤΑ, *Della historia vinetiana. Parte seconda, nella quale in libri tre si contiene la guerra fatta dalla Lega de’ precncipi christiani contra Selino Ottomano, per occasione del regno di Cipro*, In Venetia, 1703, τ. 2, σ. 223), ενώ είναι γνωστό από άλλες πηγές ότι και στις γαλέρες των δυτικών οι συνθήκες για όλους τους κωπηλάτες, πολύ περισσότερο για τους σκλάβους, ήταν επίσης άθλιες (βλ. σχετικά, CLAUDIO LORETO, Buonanovglia, forzati e schiavi).

Τα ίδια για τους Έλληνες, σε χαμηλότερους τόνους, προφανώς έχοντας υπόψη τον Παρούτα, γράφει εκατό χρόνια μετά τη ναυμαχία ο βενετός ευγενής Τζιοβάνι Σαγκρέντο (Giovanni Sagredo):

«Συμπεριφέρθηκαν με μεγάλη ανδρεία οι Ιταλοί και οι Ισπανοί. Οι Έλληνες, πιο έμπειροι στη θάλασσα, έδωσαν όχι μικρή ώθηση στη νίκη» (GIOVANNI SAGREDO, *Memorie storiche de monarchi ottomani*, In Bologna, 1674, σ. 363). Από το 1571 ως σήμερα κανείς άλλος δυτικός δεν περιποίησε τιμή στους Έλληνες που πολέμησαν ως βενετικά πληρώματα σ’ αυτή την πολύκροτη ναυμαχία. Ο ιταλός Φραντσέσκο Παπαλάρντο (Francesco Pappalardo), για παράδειγμα, αναφέρει τους Ιταλούς (πολλών περιοχών), τους Ισπανούς, τους Γερμανούς, τους Μαλτέζους, αλλά ξεχνά να μνημονεύσει τους Έλληνες (FRANCESCO PAPPALARDO, «Il declino di una tradizione militare. Aristocratici italiani e guerre europee, 1560-1800», *Cristianità* 30 (marzo-aprile 2002), n. 310. Ανάλογα γράφει και ο ισπανός JOSÉ RAMÓN CUMPLIDO MUÑOZ, *La Batalla de Lepanto (7 de octubre de 1571): La gran victoria naval en el Mediterraneo*, <http://www.revistanaval.com/armada/batallas/lepanto.htm>).

Στη ναυμαχία της Ναυπάκτου αναφέρονται βασισμένοι στις οθωμανικές πηγές και δύο σύγχρονοι τούρκοι ιστορικοί, ο Χαλίλ Ιναλτζίκ (Halil İnalçık) και ο Ονούρ Γιλντιρίμ (Onur Yıldırım) (HALIL İNALCIK, «Lepanto in the Ottoman documents», στο *Il Mediterra neo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Atti del convegno di studi promosso e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini, Venezia, 8-10 ottobre 1971, a cura di Gino Benzoni, Firenze, 1974, σ. 185-192· ONUR YILDIRIM, «The battle of Lepanto and its impact on ottoman history and historiography», στο http://www.academia.edu/405047/the_battle_of_Lepanto_and_its_impact_on_Ottoman_History_and_Historiography, σ. 533-556).

Ειδικότερα, στα πληρώματα και την επιστράτευσή τους από τις παράκτιες και νησιωτικές διοικητικές περιφέρειες (σαντζάκια) της γενικής διοίκησης (εγιαλετίου)

των νήσων (Eyalet-i Cezayir) την οποία διοικούσε ο εκάστοτε επικεφαλής του οθωμανικού στόλου, ο καπουδάν πασάς, αναφέρεται ο δεύτερος. Οι παλαιότεροι χρονογράφοι, όπως σημειώνει ο Γιλντιρίμ, για να αποφύγουν τις συνέπειες, την εξορία ή και τον αποκεφαλισμό, όφειλαν να είναι προσεκτικοί στις διατυπώσεις τους. Γι' αυτό, προκειμένου να δικαιολογήσουν την ήττα του οθωμανικού στόλου, υποστήριξαν, όχι αβάσιμα, ότι σ' αυτή συνετέλεσαν όσοι, ανάμεσά τους και πολλοί Έλληνες, δεν έδειξαν προθυμία να υπηρετήσουν στον στόλο.

Ο Γιλντιρίμ, για να εξηγήσει τη στάση των στρατεύσιμων στο στάδιο της επάνδρωσης του οθωμανικού στόλου το 1571 και την ήττα, ανατρέχει στην ιστορία των επιστρατεύσεων από την περιφέρεια της Ναυπάκτου επί εβδομήντα χρόνια, από το 1499, έτος κατάκτησης της Ναυπάκτου από τους Οθωμανούς, ως τις παραμονές της ναυμαχίας, όταν έπλευσε ο στόλος στη Ναύπακτο με επικεφαλής τον καπουδάν πασά Müezzinzade Ali pasha, για να καλύψει κατά το δυνατόν με επιστρατευμένους τα κενά του. Η διοικητική περιφέρεια όλα αυτά τα χρόνια λόγω των συχνών ναυτικών επιχειρήσεων κάθε τόσο επιβαρυνόταν να επιστρατεύει άνδρες και να εξασφαλίζει αναγκαίες για τον στόλο και τα πληρώματα προμήθειες. Τα πληρώματα, πολεμιστές και κωπηλάτες, προέρχονταν από τοπικούς ελληνικούς πληθυσμούς και από οθωμανούς σπαχήδες, κάτοχους 13 ζιαμετιών και 287 τιμαριών της περιφέρειας, που είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία ως υπείς. Οι Έλληνες ήταν έμπειροι θαλασσινοί, ως δραστήριοι πειρατές και κουρσάροι, σύμφωνα με τον Γιλντιρίμ, και οι σπαχήδες, που δεν είχαν διαφορετική καταγωγή από τους πρώτους, αφού, όπως γράφει, προέρχονταν από το παιδομάζωμα (devshirme), περισσότερο ήταν ικανοί για χερσαίες επιχειρήσεις. Λόγω της κόπωσης από τις αλλεπάλληλες επιστρατεύσεις, οι διαταγές συχνά δεν εκτελούνταν. Στην ιστορία του ο οθωμανός Σελανίκι Μουσταφά Εφέντη (Selaniki Mustafa Efendi) υποστήριξε το 1864 (YILDIRIM, *ό.π.*, σ. 537) ότι γι' αυτό τον λόγο ο καπουδάν πασάς στις παραμονές της ναυμαχίας με δυσκολία και με άσκηση βίας κατόρθωσε να συγκεντρώσει έναν μη ικανοποιητικό αριθμό πολεμιστών και κωπηλατών από αυτό το παραδοσιακό κέντρο, ενώ και οι σπαχήδες της περιφέρειας, καθώς δεν ήταν άνθρωποι της θάλασσας, δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους στο ακέραιο. Μερικοί μάλιστα δεν πήραν μέρος στη ναυμαχία με τον ισχυρισμό ότι είχε λήξει η θερινή περίοδος, στην οποία όφειλαν να προσφέρουν υπηρεσία, και αναχώρησαν ακόμη και με την άδεια των αρχών για τις εστίες τους. Επίσης, στην οθωμανική ήττα, σύμφωνα με τον Γιλντιρίμ, συνέβαλαν και οι θρησκευτικοί αρχηγοί κοντινών στις βενετικές κτήσεις διοικητικών περιφερειών, των Ιωαννίνων και του Κάρλελι (Αιτωλίας και Ακαρνανίας), οι οποίοι λησμόνησαν την παραδοσιακή διαμάχη του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης με τον πάπα και επένδυσαν στη δυτική βοήθεια, για να απαλλαγούν από την οθωμανική κυριαρχία (YILDIRIM, *ό.π.*).

Στους σκλάβους κωπηλάτες του οθωμανικού στόλου ο Γιλντιρίμ δεν αναφέρεται. Ανάλογη στάση, όπως είδαμε, τηρούσαν παλαιότερα και οι δυτικοί χρονογράφοι και ιστορικοί: απέφευγαν να κάνουν λόγο για κωπηλάτες σκλάβους των δυτικών στόλων. Ωστόσο, είναι γνωστό από δυτικές πηγές (οι περισσότερες μετά τον 16ο αιώνα) ότι τις οθωμανικές γαλέρες της τακτικής περιπολίας κινούσαν χριστιανοί σκλάβοι κωπηλάτες που ανήκαν σε οθωμανούς μπέηδες παράκτιων και νησιωτικών

τόπων (αναφέρονται το Ναύπλιο, η Μονεμβασία, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη, η Πάρος, η Μυτιλήνη, η Δαμιέτα στα δυτικά του Νείλου, η Αλεξάνδρεια, η αρχαία Σπάρτη, η Χαλκίδα, η Χίος, η Ρόδος, η Κύπρος). Είχαν συλληφθεί από κουρσάρους και πειρατές ή σε πολέμους και επιδρομές του στόλου. Οι περισσότεροι ήταν ρωσικής και ουκρανικής καταγωγής θύματα των Τατάρων, ακόμη και πολωνικής ή λευκορωσικής, άλλοι ήταν ουγγρικής, ιταλικής, ισπανικής, γαλλικής (πολλοί των τριών τελευταίων περιπτώσεων είχαν συλληφθεί από μουσουλμάνους των παραλίων της βόρειας Αφρικής). Μερικοί προέρχονταν από τις βενετικές κτήσεις ή και από την ίδια τη Βενετία. Σε μια περίπτωση, το 1652, αναφέρονται και Έλληνες. Αρκετά διαφορετική σύνθεση κωπηλατών είχαν οι γαλέρες που εκτάκτως εξοπλίζονταν στην Κωνσταντινούπολη: σ' αυτές υπηρετούσαν σκλάβοι και μαριόλοι («κόσμος του δρόμου και της ταβέρνας» οι τελευταίοι), όπως επίσης κληρωτοί επιστρατευμένοι στις παραπάνω περιφέρειες με το εξής απογραφικό κριτήριο: από κάθε δέκα ή είκοσι εστίες, ανάλογα με τις ανάγκες, κληρωνόταν ένας άνδρας ως κωπηλάτης. Όποιος ήθελε να αποφύγει τη στράτευση, μπορούσε να την εξαγοράσει καταβάλλοντας ορισμένο χρηματικό ποσό. Οι Οθωμανοί εξάλλου, για τον εξοπλισμό του στόλου, επέβαλλαν έκτακτο φόρο γνωστό ως *anariz*, ως *kürekçi anarizi* ή *akçe-i anariz*. Μιας τρίτης ομάδας γαλέρες, συνήθως μικρότερων διαστάσεων (γαλιότες), προέρχονταν από τις οθωμανικές περιφέρειες της βόρειας Αφρικής. Τέλος, ως σημειωθεί ότι οι Οθωμανοί πουλούσαν ως σκλάβους μόνο χριστιανούς. Γι' αυτό στις γαλέρες τους δεν υπήρχαν μουσουλμάνοι και εβραίοι σκλάβοι (LUCA LO BASSO, *Uomini da remo, ό.π.*, σ. 179-189: «Il sistema turco». Στην πώληση σκλάβων στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες πόλεις του Οθωμανικού κράτους και την είσπραξη φόρου από αυτή τη δραστηριότητα αναφέρεται ο ALAN W. FISHER, «The sale of slaves in Ottoman Empire: markets and state taxes on slave sales, some preliminary considerations», *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 6 (1978), σ. 149-174).

Στους Έλληνες της ναυμαχίας, όπως είναι επόμενο, αναφέρονται και οι έλληνες ιστορικοί. Τον 19ο αιώνα ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ως εξής: «Πολυάριθμοι Έλληνες ναύται μετέσχον του θαλασσίου τούτου αγώνος, [...] εν τω οσμανικώ στόλω [και] [...] εν τω ενετικώ. Και οι μεν πρώτοι ηναγκάσθησαν να πολεμήσωσιν υπέρ εχθρών, πλείστοι δε αυτών έπεσον εν τω παρά φύσιν τούτω αγώνι...» (Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εν Αθήναις, τ. 5, 1925 [1/1874], σ. 626). Στο ίδιο πνεύμα, ο σύγχρονός μας Βασίλειος Σφυρόερας γράφει ότι «οι Έλληνες ναύτες της αρμάδας του σουλτάνου [...] είδαν τη ναυμαχία που θ' ακολουθούσε ως λύτρωση από τα δεινά της σκλαβιάς. Από το άλλο μέρος οι Επτανήσιοι και οι Κρητικοί, που υπηρετούσαν στο χριστιανικό στόλο, θ' αγωνίζονταν εναντίον του κατακτητή» και ότι «με πληρώματα τόσο του χριστιανικού όσο και του τουρκικού στόλου, που πολεμούσαν με την πείρα θαλασσιών συγκρούσεων και με την ελπίδα απελευθέρωσης της σκλαβωμένης χώρας, η πανωλεθρία της αρμάδας υπήρξε ολοκληρωτική». Προσθέτει: «Τη συμβολή των Ελλήνων στη νίκη επισημαίνουν και εξαίρουν Ιταλοί χρονικογράφοι και ιστορικοί». Κλείνοντας, σχολιάζει αναπαράσταση της ναυμαχίας από τον κρητικό ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα ως εξής: «μας έδωσε μια θαυμάσια, εμπνευσμένη από τη νίκη των Ελλήνων, μικρογραφία» (ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, «Πάνω απ' όλους οι Έλληνες», στο τεύχος *Η ναυμαχία της Ναυπάκτου*, *Ιστορικά* της Ελευθεροτυπίας, 9 Νοεμβρίου 2000, σ. 34-36). Αλλά βέβαια, στη ναυμαχία της Ναυπάκτου οι Έλληνες πήραν μέρος επειδή

εξαναγκάστηκαν και όχι γιατί την είδαν ως λύτρωση από τα δεινά της σκλαβιάς, ούτε επειδή ήλπισαν στην απελευθέρωση της σκλαβωμένης χώρας, ούτε τη συμβολή τους στη νίκη την εξαίρουν πολλοί (!) χρονικογράφοι και ιστορικοί, και ασφαλώς δεν εμπνεύστηκε τη μικρογραφία του ο Κλόντζας από τη νίκη των Ελλήνων, γιατί, όσο κι αν συνέβαλαν, δεν ήταν δική τους νίκη. Ο ίδιος την ονομάζει «βιτώρια [ιταλ. vittoria: νίκη] των χριστιανών» (ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci. - 1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, Αθήνα, 1977, πίν. 296).

Χαίρομαι αφάνταστα ως Έλληνας όταν οι Έλληνες διακρίνονται, όπως στη ναυμαχία της Ναυπάκτου που, σύμφωνα με τον Παρούτα, ξεχώρισαν περισσότερο από τους άλλους. Ωστόσο, γι' αυτούς η χαρά μου μεταπίπτει σε λύπη, μόλις συνειδητοποιώ ότι οι Έλληνες τότε τελούσαν άλλοι υπό οθωμανική και άλλοι υπό βενετική κυριαρχία και ότι η υπηρεσία που πρόσφεραν οι επιστρατευμένοι και στους δύο στόλους ήταν αποτέλεσμα εξαναγκασμού. Πολλοί από αυτούς πολέμησαν με γενναιότητα προ παντός άλλου για τη σωτηρία τους, πλήττοντας, άθελά τους ασφαλώς, θανάσιμα ακόμη και αδελφούς Έλληνες. Αυτοί που έχασαν τη ζωή τους, αλλά κι εκείνοι που επέζησαν, ακόμη και όσοι απελευθερώθηκαν, δεν ήταν παρά **θύματα της ιστορίας**. Οι Έλληνες εξάλλου που απηύθυναν εκκλήσεις πριν και μετά τη ναυμαχία ή κινήθηκαν ένοπλοι εναντίον των Οθωμανών, ελπίζοντας, όπως και οι τελευταίοι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, να απαλλαγούν από τον κατακτητή με τη βοήθεια της Δύσης, υπερεκτίμησαν την κατάσταση (ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη, 1970. Για όσα υπέστησαν οι χριστιανικοί πληθυσμοί μετά την ήττα του οθωμανικού στόλου, την κατασκευή του νέου οθωμανικού στόλου στη χειμερινή περίοδο 1571-1572 και την πρόταση δυτικής επίθεσης στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Τ. ΚΟΛΙΑΣ, «Επιστολή του μητροπολίτου Τιμοθέου προς τον πάπαν Πίον Ε' (1572). Κείμενον-Σχόλια», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήναι, 1960, σ. 391-412. Επίσης, ΜΑΝΟΥΣΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΣΑΚΑΣ, «Leranto e i Greci», στο *Il Mediterraneo, ό.π.*, σ. 215-241, όπου συνοψίζεται όλη η σχετική ως το 1972 ελληνική βιβλιογραφία). Και δεν είναι ακριβές ότι όσοι τελούσαν υπό βενετική κυριαρχία έσπευσαν «να παράσχουν με ενθουσιασμό τη βοήθειά τους» (ΜΑΝΟΥΣΣΑΚΑΣ, *ό.π.*, σ. 229).

Στην Κρήτη, για παράδειγμα, κατά την επάνδρωση των γαλερών το 1570 και το 1571, πέρα από κάποιους ευγενείς και τσιταντίνους, στην πλειονότητά τους Βενετούς, που εμφανίζονται στις πηγές ως εθελοντές, το μεγάλο πλήθος, οι ποπολάροι από τα χωριά του νησιού, όλοι Έλληνες, έκαναν το παν να αποφύγουν τη στράτευση, επειδή ήξεραν το μέγεθος της περιπέτειας και των κινδύνων από τη σκληρή μεταχείριση στις γαλέρες, από τις επιδημίες, τις τρικυμίες και τις ναυμαχίες. Για τις δυσκολίες στην απογραφή των στρατευσίμων, υπάρχει μεγάλος αριθμός γραπτών πηγών. Η **μάζα των γεγονότων** (μεγάλη μάζα στοιχείων και μαζικών κατά χιλιάδες όμοιων συμπεριφορών) δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης. Και το 1570 που δεν δόθηκε καμιά ναυμαχία οι απώλειες των Κρητικών ήταν μεγάλες. Σύμφωνα με έκθεση ανώτατου βενετού αξιωματούχου το 1571, «οι χωρικοί στους οποίους έπεσε ο κλήρος τελευταία, για να καλύψουν τα κενά εκείνων που πέθαναν [το 1570], αναλογιζόμενοι τι έπαθαν οι προηγούμενοι [...] κατέφυγαν στα βουνά και δεν θα επιστρέψουν παρά μόνο με τη βία». Ανάλογα και σε άλλη έκθεση: «Ο

κόσμος της υπαίθρου, φοβισμένος [...], κατέφυγε στα βουνά και κρυβόταν όσο μπορούσε. Και οι ίδιοι οι κύριοι των χωριών τους κάλυπταν [...] διέθεταν ισχυρά μέσα, για να προσελκύσουν χωρικούς στα χωριά τους και να έχουν μεγαλύτερα έσοδα, επιδίωκαν με τις εύνοιες και με κάθε άλλο τρόπο να τους απαλλάξουν». «[...] ολόκληρα χωριά πρόβαλλαν αντίσταση ή άδειαζαν από ανθρώπους». Τελικά, από τις 7.000 Κρητικούς που υπηρέτησαν στις γαλέρες το 1570 και άλλους τόσους το 1571, χάθηκαν τα δύο αυτά χρόνια περισσότεροι από 4.000 (Ι.Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα, 1978, σ. 105-113).

Ανάλογα συμπεριφέρθηκαν οι κάτοικοι και άλλων υπό βενετική κυριαρχία περιφερειών, όπως της Ίστριας και της Δαλματίας, από τις οποίες επιστρατεύτηκαν δέκα με δεκαπέντε χιλιάδες άνδρες. Πολλοί, για να αποφύγουν τη σκληρή και επικίνδυνη υπηρεσία στις γαλέρες, λιποτακτούσαν. Και δεν μπορώ να φανταστώ ότι όσοι δεν λιποτάκτησαν, προσήλθαν με ενθουσιασμό για να υπηρετήσουν στις βενετικές γαλέρες. Κατέφευγαν, περνώντας τα σύνορα, στα οθωμανικά εδάφη, όπως αναφέρει, βασισμένος στις πηγές, ο σλοβένος ερευνητής Κλέμεν Πουστ (Klemen Pust) σε πρόσφατη ανακοίνωσή του (KLEMEN PUST, «“Defending the Christian faith with our blood”. The Battle of Lepanto (1571) and the Venetian Eastern Adriatic: Impact of a global conflict on the Mediterranean periphery», Paper presented at the 5th Annual International Conference on Mediterranean Studies 4-7 April 2012, Athens, <http://www.atiner.gr/papers/MDT2012-0036.pdf>. Αντίθετα, στο βιβλίο της η ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Ο αντίκτυπος του Δ΄ βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, Αθήνα, 1982, αν και εκτενώς αναφέρεται (σ. 59-76) στις μεγάλες απώλειες των κερκυραϊκών πληρωμάτων το 1570 εξαιτίας των άθλιων συνθηκών διαβίωσης στις βενετικές γαλέρες, στη συμμετοχή τεσσάρων κερκυραϊκών γαλερών στη ναυμαχία, στην τύχη των τεσσάρων κυβερνητών (σοπρακόμιτων) αυτών των γαλερών, στις απώλειες το 1571 των πληρωμάτων, κερκυραϊκών και γενικότερα ελληνικών, αποφεύγει να κάμει λόγο για τις αντιδράσεις όσων καλούνταν να υπηρετήσουν ιδίως ως κωπηλάτες στις γαλέρες). Ο Πουστ υπολογίζει ως εξής τα ποσοστά των πληρωμάτων του βενετικού στόλου: από τη Δαλματία 25,87%, από τις ελληνικές περιοχές 27,84%, από τη Βενετία και την απέναντί της στερεά 24,31% (PUST, *ό.π.*, σ. 7).

Από τις πρωτογενείς βενετικές πηγές των δύο τελευταίων παραγράφων, που αποδίδουν την πραγματικότητα, και από τις οθωμανικές, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, προκύπτει ξεκάθαρα ότι υπήκοοι κατακτημένων περιφερειών του βενετικού κράτους υπηρέτησαν κατά χιλιάδες στις γαλέρες του βενετικού στόλου χωρίς τη θέλησή τους, επειδή εξαναγκάστηκαν. Πολλοί μάλιστα καλλιεργητές δικής τους γης ή φεουδαλικής, όπως και κάτοχοι φέουδων, για να τους έχουν στη δούλειψή τους, έκαναν το παν για να τους κρατήσουν κοντά τους. Παρόμοια συμπεριφέρθηκαν και οι υπήκοοι του οθωμανικού κράτους, όπως προκύπτει και από τις οθωμανικές πηγές. Αντίθετα, από τα αποσπάσματα χρονογράφων και ιστορικών που παρατέθηκαν, φαίνεται ξεκάθαρα πόσο είναι δυνατόν οι συντάκτες τους να λειαινούν, να διαφοροποιούν τις διατυπώσεις τους ανάλογα με την πλευρά στην οποία ανήκουν, ή ακόμη και να αντλούν από τις πηγές νοήματα που δεν υπάρχουν. Από τη στάση τους απέναντι στο αντικείμενό τους και απέναντι στους παραλήπτες του μηνύματός τους προσδιορίζεται και η ταυτότητά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο παραπάνω σύγχρονός μας έλληνας ιστορικός, ο

οποίος επί δεκαετίες συντελούσε στη συγκρότηση νέων ιστορικών: χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό, θεωρεί το γεγονός ως «νίκη των Ελλήνων» (ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, *ό.π.*, σ. 36). Σύμφωνα με τους ειδικούς της κειμενικής ανάλυσης (άραγε οι ιστορικοί έχουν ανάγκη το αυτονόητο;), υποκύπτει υπέρμετρα σε δύο από τα επτά επίπεδα της κειμενικότητας, στην **προθετικότητα** / σκοπιμότητα (intentionality), μεταβιβάζει δηλαδή συνειδητά και εμπρόθετα το μήνυμα, υπολογίζοντας στην **αποδεκτότητα** (acceptability), στην ύπαρξη ακροατηρίων και αναγνωστών που αποδέχονται το επικοινωνιακό προϊόν, ικανοποιούνται μ' αυτό και το εγκρίνουν (βλ., μεταξύ άλλων, τα εξής μελετήματα σχετικά με την κειμενική γλωσσολογία / ανάλυση: ROBERT-ALAIN DE BEAUGRANDE – WOLFGANG DRESSLER, *Introduction to text linguistics* (original 1981, digitally reformatted 2002), <http://beaugrande.com/introduction-to-text-linguistics.htm>. KAMIL WISNIEWSKI, *Discourse analysis*, 2006, <http://www.tlumaczenia.angielski.info/linguistics.discourse.htm>. Επίσης, LARA MORALES ADRIANA MARIAGNA, *Discourse analysis. Universal grammar and pragmatics*, <http://www.slideboom.com/>. Για τη σχέση προθετικότητας - αποδεκτότητας πρβλ. ALBRECHT NEUBERT – GREGORY M. SHREVE, *Translation as text*, Kent State University Press, 1992, σ. 73: «Intentionality is associated with acceptability»). Προφανώς σε τέτοιες περιπτώσεις ο συντάκτης του ιστορικού κειμένου απευθύνεται σε ένα κοινό το οποίο ανέχεται μόνο την ιστορία που επαινεί τους Έλληνες, ενώ θεωρεί κάθε άλλη, που τοποθετεί τα πράγματα στις διαστάσεις τους, ότι σκοπό έχει να την υπονομεύσει.

Πολλοί στην Ελλάδα πιστεύουν σε σκοτεινές δυνάμεις οι οποίες απεργάζονται το κακό της. Σήμερα η απειλή εν πολλοίς αποδίδεται στην παγκοσμιοποίηση και μυθοποιητικά συχνά προσωποποιείται με αναφορές στον Χένρι Κίσινγκερ (Herny Kissinger), πολιτικό επιστήμονα, διπλωμάτη, επιχειρηματία, υπουργό των εξωτερικών των Η.Π.Α. το 1974 κατά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, και τον Τζορτζ Σόρος (George Soros), γνωστό από τις εξαιρετικά επιτυχείς κερδοσκοπικές δράσεις του και, αναντίστοιχα, από τα ιδρύματά του φιλανθρωπίας. Κάθε τόσο παραπέμπεται δήλωση του Κίσινγκερ για τους Έλληνες στην οποία περιέχονται τα εξής: «να χτυπήσουμε την γλώσσα τους, την Θρησκεία τους, τα πολιτισμικά και ιστορικά αποθέματα [...] ώστε να ξεπεράσουμε τα εμπόδια στα στρατηγικώς απαραίτητα σχέδιά μας» (βλ., μεταξύ άλλων, εφημ. *Ελεύθερη Ωρα*: www.elora.gr). Κανείς, ωστόσο, από όσους παραθέτουν τη «δήλωση» δεν έχει κατορθώσει να ελέγξει τη γνησιότητά της. Πολλά καταμαρτυρούνται, με μισόλογα ή και απερίφραστα, και σε όσους υπηρετούν δήθεν ξένα συμφέροντα, όπως μεταξύ άλλων όσους εξυπηρετούν τα υποτιθέμενα σχέδια του Σόρος, ο οποίος πράγματι δαπανά μεγάλα ποσά για την προώθηση της ιδέας των ανοιχτών κοινωνιών, της ανεκτικότητας και του σεβασμού της ελεύθερης σκέψης και συμπεριφοράς. Καθώς από αναφορές, όπως οι παραπάνω, προκύπτουν οι σύγχρονες θεωρίες συνωμοσίας, η σχολική, και όχι μόνο, ιστοριογραφία δέχεται την πίεση ενός σκοταδιστικού νέου εθνικισμού και διαστρέφεται. Αλλά η ιστοριογραφία και η κοινωνία δέχεται την πίεση και όσων πιστεύουν ότι, υιοθετώντας ιδέες της παγκοσμιοποίησης, μπορούν να φτάσουν με αποσιωπήσεις και φτιασιδώματα σε έναν νέο διεθνισμό συναδέλφωσης των λαών και ανατροπής του παρά ποτέ αχαλίνωτου καπιταλισμού. Η ιστορία, ωστόσο, δεν μπορεί να είναι άθυρμα κανενός.

Εκείνο που δεν έγινε ευρύτερα αντιληπτό είναι τούτο: η ιστοριογραφία, η οποία αρκείται στη συλλογή, ταξινόμηση και αφήγηση με χρονολογική σειρά των μεγάλων

πολιτικών γεγονότων, συχνά ως σήμερα με ιδεολογική μονομέρεια όπως στο παραπάνω παράδειγμα, έχει γίνει αντικείμενο έντονης κριτικής εδώ και πολλά χρόνια. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, περιορισμένα από τον 19ο αιώνα (Louis BOURDEAU, *L'histoire et les historiens. Essai critique sur l'histoire considérée comme science positive*, Paris, 1885), κριτική άσκησαν στοχαστές με δημοκρατικές ιδέες και κοινωνικοί επιστήμονες, όπως, ειδικότερα, ο Εμίλ Ντιρκέμ (Émile Durkheim, 1858-1917), ένας από τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας: έστρεψε την προσοχή στις συνθήκες που καθιστούν δυνατή την πίεση την οποία ασκεί η κοινωνία στο άτομο και υποστήριξε ότι η κοινωνία δεν είναι άθροισμα ατόμων αλλά προπάντων σύνολο ιδεών, πίστεων και κάθε είδους συναισθημάτων που εκφράζονται από τα άτομα. Οι ιδέες του Ντιρκέμ, και όχι μόνο, άρχισαν να διαμορφώνουν έναν διαφορετικό τρόπο ιστορικής σκέψης. Οι νέες αντιλήψεις για την ιστορία τον 20ό αιώνα στη Ευρώπη και πέρα από αυτή εκφράστηκαν συχνά από τις σελίδες έγκυρων περιοδικών. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε εδώ δύο γαλλικά, τη *Revue de synthèse historique* (από το 1900) και τα *Annales* (από το 1929) (Της *Revue de synthèse historique* από το 1900 διευθυντής ήταν ο Ανρί Μπερ (Henri Berr) και των *Annales* από το 1929 οι ιδρυτές Λισιέν Φεβρ (Lucien Febvre) και Μαρκ Μπλοκ (Marc Bloch), διευθυντής της δεύτερης περιόδου, της μεταπολεμικής, ο Φερνάν Μπροντέλ (Fernand Braudel) και της τρίτης οι Ζακ Λε Γκοφ (Jacques Le Goff) και Μαρκ Φερό (Mar Ferrò). Μεταξύ άλλων, βλ. PETER BURKE, *The French historical revolution. The Annales School 1929-89*, Stanford, California, 1991· ANDRÉ BURGUIÈRE, *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*, Paris, 2006). Από εκείνα τα χρόνια, η ιστοριογραφία που αφηγείται πολιτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα, ονομάστηκε με αρκετή δόση πολεμικής **γεγονοτολογική / συμβαντολογική** (histoire événementielle), για να τονιστεί ότι μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων και δεν εμβαθύνει. Με ανάλογη κριτική διάθεση χρησιμοποιήθηκαν και οι όροι: **Ιστορία μάχη** (histoire bataille), ειρωνικά, όταν ο ιστορικός επιμένει στην περιγραφή μαχών, στα στρατηγήματα των ηγετών, στους θριάμβους και συχνά αφήνει ανυποψίαστο τον αναγνώστη για τη φρίκη του πολέμου. **Παραδειγματική ιστορία**, όταν, αντί να αναλύονται καταστάσεις, προβάλλονται προσωπικότητες της ιστορίας ως παραδείγματα προς μίμηση και χρησιμοποιούνται φράσεις, όπως η ακόλουθη: ούκ εἶ με καθεύδειν τὸ τοῦ Μιλτιάδου τρόπαιον (Πλούταρχος, *Θησεύς*, 6, σε πλάγιο λόγο: «Θεμιστοκλῆς [...] εἶπεν ὡς καθεύδειν αὐτὸν οὐκ ἐψή τὸ Μιλτιάδου τρόπαιον»), ή επιλέγονται γεγονότα, όπως η ναυμαχία της Ναυπάκτου ως «ένα παράδειγμα, πάντοτε σημαντικό ακόμη και για τις μέρες μας διεθνούς και χριστιανικής αλληλεγγύης απέναντι στον κοινό κίνδυνο» (MARCO TANGHERONI, «La battaglia di Lepanto», *Cristianità* 80 (dicembre 1981), σ. 7). **Ιστορία θεάτρου**, όταν εμφανίζονται, όπως στο θέατρο, να δρουν λίγα πρόσωπα επί σκηνής και αγνοούνται άλλες δυνάμεις που παράγουν ιστορία. **Ανεκδοτική ιστορία**, όταν αρκείται σε φράσεις που προκαλούν εντύπωση ή και θαυμασμό, όπως η αποδιδόμενη στον Ιούλιο Καίσαρα, «alea iacta est», ο κύβος ερρίφθη (Suetonius, *Vita Divi Iulii*, 121 CE, 33), ή κατά τον Πλούταρχο (*Πομπήσιος*, 60) «Ἐλληνιστὶ πρὸς τοὺς παρόντας ἐκβοήσας, “Ἀνερρίφθω κύβος, διεβίβαζε τὸν στρατόν”» (τη νύχτα της 10ης Ιανουαρίου 49 π.Χ. πριν περάσει τον μικρό ποταμό Ρουβίκωνα). Εξίσου γνωστοί είναι οι χαρακτηρισμοί **βιογραφική, χρονογραφική, αφηγηματική, παραδοσιακή ιστορία**.

Στη θέση της γεγονοτολογικής ιστοριογραφίας (της αιτιατής παράθεσης των γεγονότων στον άξονα του γραμμικού χρόνου με τη λογική του 'ύστερα από αυτό

άρα εξαιτίας του') προτείνεται η **συνολική ιστορία** (*histoire totale*). Αρχικά επιλέγεται για να αποδοθεί η **έννοια του πολυδιάστατου χαρακτήρα της μεταβολής** και να ξεπεραστεί η πολυδιάσπαση του γνωστικού αντικειμένου σε εξειδικευμένα πεδία, όπως το πολιτικό, το στρατιωτικό κτλ. Ένα ιστορικό πρόβλημα μπορεί να εξετάζεται συστηματικά πέρα από τα στενά όριά του. Κύρια χαρακτηριστικά της συνολικής ιστορίας είναι τα εξής: τόσο μια άλλη αντίληψη για τον ιστορικό χρόνο όσο και η αποδοχή του διευρυμένου, του πραγματικού πεδίου της ιστορίας. Εντός αυτού, η ατομικότητα του ανεπανάληπτου γεγονότος αποβαίνει σχετική, και ο ρόλος των ηγετών, χωρίς να παραγνωρίζεται, προσλαμβάνεται στις διαστάσεις του.

Ως προς τον ιστορικό χρόνο, πέρα από τη χρονική ακολουθία παρελθόντος - παρόντος - μέλλοντος, βασική είναι η σχέση που διέπει τον γοργό χρόνο των γεγονότων με τον μακρό χρόνο των δομών και τον μέσο χρόνο των συγκυριών.

Ως πεδίο της ιστορίας δεν νοούνται, πλέον, μόνο τα πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά γεγονότα, ή και τα επιτεύγματα του πολιτισμού, συνήθως αποκομμένα από τα συμφραζόμενά τους, αλλά όλες οι όψεις μιας κοινωνίας σε ορισμένο τόπο και χρόνο: ο χώρος (οι δυνατότητες που προσφέρει σ' ένα κοινωνικό σύνολο), οι τεχνικές (τα εργαλεία και οι μέθοδοι, με τις οποίες παρεμβαίνει στον χώρο), η οικονομία (η πρωτογενής, δευτερογενής και τριτογενής παραγωγή), η κοινωνία (ως όλο, ως επιμέρους ομάδες και στις μεταξύ τους σχέσεις), η δημογραφία (οι αυξομειώσεις του πληθυσμού κτλ.), η πολιτική (κεντρική, περιφερειακή σε σχέση με τη συγκεκριμένη και με άλλες οργανωμένες κοινωνίες), η πολιτισμική έκφραση (η παραγόμενη εκ των άνω, από τις élites, και από τα κάτω, από τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες, οι πίστεις, θρησκευτικές και δεισιδαίμονες, οι νοοτροπίες και οι ιδεολογίες, η τέχνη, τα γράμματα, οι επιστήμες, οι θεσμοί, οι εξωγενείς επιδράσεις). Κάθε μέρος του όλου (μιας κοινωνίας) κατανοείται και εξηγείται καλύτερα σε σχέση με τα άλλα μέρη και με το όλο, τόσο το τοπικό όσο και το υπερτοπικό. Τέλος, η ιστοριογραφία ολοκληρώνεται ως συνολική και αναδεικνύεται σε πολυγραμματικό / πολυμεθοδολογικό σύστημα, όταν επιχειρείται η συνάντησή της και με τις κοινωνικές ή και με άλλες επιστήμες ακόμη, όπως, και κυρίως, με τη γεωγραφία, την τεχνική, την οικονομική επιστήμη, την κοινωνιολογία, τη δημογραφία, την πολιτική επιστήμη, την ανθρωπολογία, την ψυχολογία, την ψυχανάλυση, την (κοινωνιο)γλωσσολογία.

Το γεγονός, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε, τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, ο σύγχρονός μας Ιταλός Νικολό Καπόνι (Niccolò Carroni), το αξιολογεί ως εξής: «Μαζί με τη Σαλαμίνα, το Βατερλό και το Στάλινγκραντ, το Λέπαντο [...] έγινε σύμβολο της σύγκρουσης ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, ανάμεσα στο Ισλάμ και τον Χριστιανισμό» (N. CAPPONI, *Lepanto 1571. La lega santa contro l'Impero Ottomano*, Milano, 2008). Στη σύγκριση, είναι προφανές, υπεισέρχονται παροντικά ιδεολογικά κριτήρια, που αποπροσανατολίζουν τη σκέψη. Και τα δύο ζεύγη των λέξεων Ανατολή - Δύση, Χριστιανισμός - Ισλάμ δεν διευκολύνουν την ιστορική ανάλυση, περιέχουν έντονη συναισθηματική και ιδεολογική φόρτιση, αρνητικές συγκρουσιακές συνδηλώσεις.

Στις παραπάνω ιστορικές προσεγγίσεις της ναυμαχίας της Ναυπάκτου και κάθε άλλης γεγοντολογικής ιστοριογραφίας, σε κάθε ιστοριογραφία που αντιλαμβάνεται το ιστορικό γεγονός ως μοναδικό και ανεπανάληπτο, η σύγχρονη ιστοριογραφία αντιπροτείνει, όπως είδαμε, την πολύπλευρη εξέταση που δίνει

απάντηση και στο ερώτημα, γιατί για μερικούς αιώνες νικούν οι Οθωμανοί (1302, μάχη του Βαφέως, ως τα μέσα του 16ου αιώνα, τελευταίες μεγάλες κατακτήσεις στην κεντρική Ευρώπη από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή) κι ύστερα, σταδιακά, αργά, με διακυμάνσεις, η δύναμή τους συνεχώς υποχωρεί, ενώ η διασπασμένη Ευρώπη συνεχώς κινείται ανοδικά. Η απάντηση αποκτά άλλο βάθος, όταν το γεγονός φωτίζεται στη **μακρά διάρκεια**. Στην οθωμανική αυτοκρατορία από τα μέσα του 16ου αιώνα οι ετήσιοι προϋπολογισμοί εμφανίζονται ελλειμματικοί, επειδή τα έσοδα από τις κατακτήσεις σταμάτησαν, τα έξοδα του στρατού και της αυλής ήταν πλέον τεράστια, οι μαχητές του Ισλάμ έχασαν τη λεία και μαζί την πίστη τους στον ιερό πόλεμο, το τιμαριωτικό σύστημα άρχισε σταδιακά να αποδιαιρθώνεται και τα έσοδα των δημόσιων γαιών να εκπλειστηριάζονται, η προσήλωση στο κοράνι και στις παραδοσιακές αξίες αποτελούσαν εμπόδιο στη παραγωγή νέας γνώσης. Αντίθετα, από τον 16ο αιώνα, κατά τον οποίο και η ναυμαχία της Ναυπάκτου, η δυτική και κεντρική Ευρώπη ανεβαίνει οικονομικά (κατάκτηση και εκμετάλλευση νέων χωρών, οργάνωση ταξιδιών μεγάλων αποστάσεων, συσσώρευση κεφαλαίων, εισροή πολύτιμων μετάλλων), οι αιώνες 16ος και 17ος είναι οι αιώνες των επιστημονικών επαναστάσεων, προς το τέλος του 18ου έρχονται δύο νέες επαναστάσεις, η γαλλική και η βιομηχανική, τον 19ο επιτυγχάνεται η συστηματική οργάνωση των επιστημών.

Απέναντι σ' αυτή την εξέταση των δομών μακράς διάρκειας, δίνεται η εντύπωση ότι το γεγονός και η ανθρώπινη δράση χάνουν την αξία τους. Πρόκειται, ωστόσο, για σοβαρή παρεξήγηση. Ο κατεξοχήν θεωρητικός της συνολικής ιστορίας και της μακράς διάρκειας, ο Φερνάν Μπροντέλ στη *Μεσόγειο*, εξαίρει, ίσως μάλιστα υπερβολικά, το ρόλο του εικοσιτετράχρονου ισπανού πρίγκιπα don Χουάν του Αυστριακού, γενικού αρχηγού στη ναυμαχία της Ναυπάκτου: «Ο don Χουάν ήξερε πρώτα απ' όλα να είναι γοητευτικός. Ο σαγηνευτής εξαπέλυσε τις χάρες του: από αυτή την πρώτη επαφή θα εξαρτιόταν ίσως η τύχη της εκστρατείας που κατείχε ιδιαίτερο πάθος στην καρδιά του. Ήξερε τι έπρεπε να κάνει ώστε ένας ανόμοιος στόλος να αποτελέσει ένα ομοιογενές σύνολο [...] Η αρμάδα αντιλήφθηκε επίσης ότι είχε αρχηγό όταν συνεδρίασε το συμβούλιο της Ιερής Συμμαχίας» (BRAUDEL, *Η Μεσόγειος*, ό.π., τ. 3, σ. 244). Οι βολονταριστές όλων των ιδεολογιών, αυτοί που αποδίδουν πρωταρχική σημασία στη θέληση για ανάληψη δράσης, χωρίς προηγουμένως να αναλυθούν επαρκώς με ήρεμο λογισμό όλα τα στοιχεία ενός προβλήματος, δεν έχουν δίκιο. Γιατί χωρίς την ανάλυση η τόλμη μπορεί να αποβεί ολέθρια, όπως υποστηρίζει και ο Θουκυδίδης («ού τούς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι», Θουκυδίδης, Β.ΙΙ.40,3). Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η ιστοριογραφία. Από τον τρόπο που την αντιλαμβανόμαστε, ανοίγουμε και μια προοπτική για το μέλλον. Σύμφωνα με τον γάλλο ιστορικό Μισέλ ντε Σερτό (Michel de Certeau), «η ιστορία είναι πάντοτε αμφίσημη: η θέση που παραχωρεί στο παρελθόν είναι επίσης και ένας τρόπος να κάνει τόπο σ' ένα μέλλον» (MICHEL DE CERTEAU, «Το ιστοριογραφικό έργο», στο JACQUES LE GOFF – PIERRE NORA (επιμ.), *Faire de l'histoire*, τ. 1, Paris, 1975, ελληνική μετάφραση, *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα, 1981, σ. 57). Κάθε γενιά, εξάλλου, δεν είναι μόνο υπεύθυνη απέναντι στις μέλλουσες γενιές, αλλά και απέναντι σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη του παρελθόντος.

Κλείνω με την απάντηση που έδωσε ο Φερνάν Μπροντέλ το 1982, εξαιρετικά επίκαιρη και σήμερα, όταν του τέθηκε το ερώτημα πώς θα όριζε το νόημα της ιστορίας απευθυνόμενος σ' ένα μέσο κοινό της τηλεόρασης (FERNAND BRAUDEL, «Il

senso della storia», intervista di Renato Parascandolo, URL: <http://www.storiae.storici.it>): «Όλο το κοινό της TV δεν σκέφτεται με τον ίδιο τρόπο. Άλλοι τείνουν στην παραδοσιακή ιστορία των μεγάλων προσωπικοτήτων, άλλοι σε φανταχτερές, δραματικές και ρομαντικές ιστορίες. Υπάρχουν, ωστόσο, και εκείνοι που θέλουν να μάθουν πώς εκτυλίσσονται τα γεγονότα σε βάθος, πέρα από εκείνη την ιστορία, τη βασισμένη στα μεγάλα γεγονότα και στις προσωπικότητες, που ορίσαμε στη Γαλλία συμβαντολογική (événementielle). Η συμβαντολογική ιστορία μας χτυπάει την πόρτα όλες τις μέρες μέσω του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, όπου παρουσιάζονται τα τρέχοντα γεγονότα [...], ενώ υπάρχουν πολλά πράγματα, πολλά φαινόμενα “στο βάθος” που είναι απείρως πιο σημαντικά. [...] Στη ζωή των ανθρώπων, πράγματι, έχουν θέση πολύ γρήγορες μεταβολές, αλλά και αρκετά αργές διακυμάνσεις, όπως τα κύματα και οι παλίρροιες. Άλλωστε, ακόμη πιο κάτω, υπάρχει μια πιο μόνιμη κατάσταση, που έχει κάποια συνέχεια. Αν μπορούμε στη οπτική της μακράς διάρκειας, κυρίως σ’ αυτή, στη μακρά διάρκεια κατά κύριο λόγο της πολιτισμικής κατάστασης, στη μακρά διάρκεια των πολιτισμικών εκφάνσεων, του πολιτισμού, βλέπουμε για παράδειγμα πώς η κληρονομιά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η λατινικότητα, στην πλοκή της με την ελληνική κληρονομιά, διατρέχει όλη την ιστορία της Ευρώπης και φτάνει σχεδόν ως τις μέρες μας [...]».

Γενική βιβλιογραφία

BLOCH, MARC, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris, 1977 (1/1949), ελληνική μετάφραση, *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Αθήνα, 1994.

BRAUDEL, FERNAND, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969 (22/1991), σ. 41-83: «Histoire et sciences sociales. La longue durée», ελληνική μετάφραση, *Μελέτες για την ιστορία*, Αθήνα, 1986, σ. 13-84: «Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες. Η μακρά διάρκεια».

BRUN, GERARD, *Introduction à l'histoire totale*, Paris, 2006.

BURGUIÈRE, ANDRÉ, *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*, Paris, 2006, αγγλική μετάφραση, *The Annales school. An intellectual history*, Ithaca, N.Y., 2009.

CERTEAU, MICHEL DE, *L'écriture de l'histoire*, Paris, 2002 (1/1975).

COLLINGWOOD, R.G., *The idea of history*. Revised edition with Lectures 1926-1928, edited with an introduction by Jan van der Dussen, Oxford, 1994 (1/1946).

DILTHEY, WILHELM, «Η κατανόηση άλλων προσώπων και των εκφάνσεων της ζωής τους [1910]», στο Γεράσιμος Κουζέλης – Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών. Κείμενα*, Αθήνα, 1996, σ. 117-136.

EVANS, RICHARD J., *In defence of history*, London, 1997, ελληνική μετάφραση, *Για την υπεράσπιση της ιστορίας*, Αθήνα, 2009.

FINLEY, MOSES I., *Ancient historiography: evidence and models*, London, 2000 (1/1985), και γαλλική μετάφραση, *Sur l'histoire ancienne: la matière, la forme et la méthode*, Paris, 2001.

IGGERS, GEORG G. – WANG, EDWARD – MAKHERJEE, SUPRIYA, *A global history of modern historiography*, Harlow, U.K., 2008.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ, *Δοκίμια θεωρίας και διδασκαλίας της ιστορίας*, Αθήνα, 1997.

LANGLOIS, GH.-V. – SEIGNOBOS, CH., *Introduction aux études historiques*, Paris, 1897, ελληνική μετάφραση, *Εισαγωγή εις τας ιστορικές μελέτας*, Αθήνα, 1902.

ΜΙΟΝΙ, ΕΛΡΙΔΙΟ, *Introduzione alla paleografia greca*, Padova, 1973, ελληνική μετάφραση, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Αθήνα, 1979.

Γιάννης Γιαννόπουλος, 01-10-2013 τελευταία διευθέτηση